

Kodėl ir ko Norberto Vėliaus eita per Lietuvą? I dalis

BRONĖ STUNDŽIENĖ - Šiaurės Atėnai

Norbertas Vėlius užrašinėja Juozo Mažono pasakas. Vėžupių k., Mažeikių r.

Praėjusiais metais didžiausia mano perskaityta knyga (greičiau – jų sąvadas) yra Norberto Vėliaus sudaryti daugiau kaip 120 rankraštinių tautosakos rinkinių, saugomų Lietuvių literatūros ir tautosakos institute. Pernai kaip tik šventėme šio iškilaus kultūros veikėjo bei folkloro ir mitologijos tyrėjo septyniasdešimtąsias gimimo metines.

Tai buvo rimta paskata iš naujo pasižvalgyti po šio išskirtinio darbštumo žmogaus gausų mokslinį palikimą. Vienas iš mažiau viešai aptartų Vėliaus veiklos barų – įvairiose Lietuvos vietovėse daugiau kaip trisdešimt metų iš pirmų lūpų paties lasiota tautosaka, vėliau kantriai ir su tikru pasiaukojimu vis

ta pačia rašysena kruopščiai surašyta jau minėtuose rankraščiuose. Enciklopedijos teigia, kad jo

surinkta apie 30 000 tautosakos vienetų. Kas nors pasakytų, kad rinkėjų, atsidavusių šiam darbui, yra ne tik kur kas daugiau, bet ir dar daugiau surinkusių. O

vis dėlto šįkart kalbama apie kiek kitokį atvejį – apie profesionalų folkloro tyrėją, turėjusį, ko gero, visišką laisvę atsidėti savo pirmaeilei mokslinei misijai – užsiimti tik teorine veikla. Gerai žinant, kad Vėliaus būta kaip reta puikaus įvairių folkloro projektų vadovo, nepakeičiamo tautosakos rinkimo vadybininko ir folkloro skelbimo organizatorius bei skelbėjas, net atsiranda savotiška intriga: kam jam dar reikėjo būti ir tautosakos rinkimo eiliniu? Toks aktyvus ir daugybę pareigų turinčio mokslininko pasiaukojimas pačiam eiti per žmones glumino net artimuosius: kam jis gaištąs pats važiuodamas į atokiausius kampelius užrašinėti tautosakos ir sudarinėdamas rinkinius, kai tą gali atlikti (ir iš tiesų dažnai atlieka) kur kas žemesnės kvalifikacijos žmonės?

Nežinau, ar aiškino jis to klausiantiems, ką reiškia turėti progos pačiam iš arti, nelyginant iš tradicinės kultūros vidaus matyti, jausti, suprasti kalbantį, dainuojantį, pasakojantį žmogų ir mėginti čia ir dabar, tiesiog neišėjus iš pašnekovo erdvės, „susigaudyti“ daug platesniame kultūriniame kontekste, nei galėtų byloti kito (nors ir panašiomis sąlygomis) užrašytas žodis. Kaip nepaaiškinsi susitikimų su žmonėmis prasmės vien tiesioginėmis folkloro tyrėjo priedermėmis, kai jis antai, pasak Krescencijaus Stoškaus,

ex professio

yra suinteresuotas rinkti ir saugoti folklorą, nes jam aktualu išplėsti, praturtinti tyrimų bazę, atrasti nežinomų šaltinių, užfiksuoti juos būsimiems tyrimams. Nebus perdėta teigiant, kad Vėlius, rinkdamas tautosaką iš visų kraštų, iš tikrųjų rašė, gal ir pats to nenumanydamas, įdomią tautos kultūros istorijos knygą, kurioje folklorinis pasaulis matomas mažojo žmogaus – gyvenančio kasdienybės dulkėmis nusėstuose miesteliuose ir kaimuose – akimis. Turima galvoje ne tik pati užrašyta tautosaka, bet ir

ją vartojančių matomas pasaulis. Tiesiog Vėliaus palikti rankraščiai atveria plačią XX a. antrosios pusės folklorinės kultūros panoramą: nuo ideologinės laiko diktato refleksijos iki iš pačios pažemės iškeliamo „mažojo

“ žmogaus

tautosakinio portreto.

Vėliaus turėta vidinė inteligencija ir besąlygiška tolerancija pašnekovui folkloro rinkėją ir pateikėją leidžia matyti kaip lygiaverčius kultūrinius partnerius.

Net norėtusi tarti, kad Vėliaus tautosakos raštai dažną skaitytoją lengvai įtikintų, jog jiems abiem vienodai ir kartu kiekvienam savaip rūpi viso mūsų žodinio paveldo likimas.

Iš susitikimų su tautosakos atlikėjais

Pirmuosiuose, dar studijų metais parengtuose rinkiniuose būsimasis lietuvių mitologijos tyrėjas neslepia, kad tautosakos paieškoms pasinaudodavęs kiekviena pasitaikiusia proga (plg. vieno rinkinio įvado ištrauką: *Šią vasarą universiteto studentai Kaniūkų kaime (Jokėnų apyl., Varėnos r.)* statė

karvidę.

Pabaigęs dienos darbą arba kai oras būdavo blogas, lankiau kaimo žmones ir užrašinėčiau tautosaką LTR 3490).

Kartu su juo dirbusieji taip pat pripažįsta, kad Vėliaus būta užsispyrusio rinkėjo, rinkėjo pasišventėlio, Danutės Krištopaitės žodžiais tariant, per ekspedicijas siekusio apeiti kuo daugiau pateikėjų, o jeigu jam pasisekdavo aptikti pačius talentingiausius, tai „stengdavosi išspausti iš jų visa, kas įmanoma“.

O koks Vėliaus tautosakos rankraščiuose iškyla paprasto ar rinktinio pateikėjo paveikslas? Kaip reikėtų apibendrinti, kokie žmonės jam atverdavo savo namų vartus ir širdį, su kuriam socialiniam sluoksniui priklausančiais tautosakos mokovais jis dirbo per ekspedicijas? Iš

glaustai ar labiau išplėtotai aprašytų jų gyvenimo istorijų galima spręsti, kad, kaip ir ankstesniais laikais, tai žmonės, tarnavę padiniais lauko darbininkais, „trobelninkai“, ne kartą „ėję ubagais“, augę didelėse (net aštuoniolika vaikų išauginusiose) šeimose ir patys tokias turėję. Kad ir kaip žiūrėsi, tai vis ta pati ilgiausiai tautosaką išlaikiusi daugiau ar mažiau talentingų, bet paprastų ir ypač dažnai pačių vargingiausių, nors darbščių ir visokių amatų mokėjusių gyventojų kategorija. Tai žmonės, kurių gyvenimas, jų pačių žodžiais tariant, „viena biednystė“ ir kuriems net „akių šviesių nėra, jos praverktos“.

Kitas dalykas, kad galbūt aukštesnių socialinių sluoksnių žmonėmis tautosakininkų ir nebuvo domėtasi, todėl jie tiesiog nepakliūdavo į anuometinių tiek šio, tiek kitų rinkėjų akiratį.

Nors vieno kito apsišvietusio ir tam tikrą išsilavinimą turinčio pateikėjo Vėliaus kaip rinkėjo kelyje irgi būta.

O tipišką XX a. antrosios pusės pateikėjo paveikslą galima atpažinti vien iš Vėliaus pagautų taiklių

jo pašnekovų frazių, kurios kartais geriau juos pačius apibūdina nei ilgi ir išstęsti visą gyvenimą nuosekliai aptariantys traktatai:

Muoku sietė, pjautė, artė, linos mintė, šukoutė – vėsos darbos. Kāp pagalvuojė – šou kraujė nelaktų – tāp vargosė.

Ir dar vyrą tēngėnė turiejau, ēr ož jį reikiejė dērbti.

[...] [Vyras net sakydavęs]: „So tuokė ēr ont kopsta gyvensė

“

LTR

6057. (

Čia

ir toliau cituojama iš Lietuvių tautosakos rankraštyne (LTR) esančių Vėliaus užrašytos tautosakos rinkinių.)

Skaitant ilgesnius ir trumpesnius pasakojusiųjų ir dainavusiųjų aprašus dėmesį patraukia nuosaikus, be jokio patoso, nors visada įdėmiai visą šnekinamo tautosakos žinovo aplinką stebinčio ir kritiškai jį patį vertinančio autoriaus kalbėjimas: *Užaugino tris sūnus, numarino jau du vyrus ir ieško trečio. Keistoko būdo, abejotino teisingumo. Mėgsta meluoti ne dėl*

naudos, bet šiaip iš papratimo

LTR 3148.

Tokiam pastabumui išsiugdyti neabejotinai reikėjo ir tam tikrų pastangų. Ne šiaip su juo dirbusieji iškelia nepaprastą bendražygio energiją ir didelį užsidegimą didinti jau esamus tautosakos aruodus ieškant naujų ir gerų pateikėjų.

Nors, kaip pats Vėlius anuometinėje spaudoje leidžia suprasti (beje, turėdamas jau gero dešimtmečio rinkimo patirtį), iš tiesų kiekvienas pakalbintas žmogus yra vertas tautosakininko dėmesio, nes kaip nėra Lietuvoje bevardžių kalnų ir klonių, laukų ir raistų, piliakalnių be padavimų, kaimų be istorijos, taip ir žmonių – be talento.

Vis dėlto, kad ir kaip įtikinėjo save ir kitus bemaž kiekvieną pašnekovą matyti kaip potencialų tautosakos pateikėją, pats iš tiesų juos atsirinkinėjo ir nori nenori „parūšiuodavo“, atsižvelgdamas į žmonėms pačios prigimties nevienodai atseikėtas atminties, iškalbos, balso, klausos ar kokias kitas folklorinei saviraiškai svarbias dovanas. Kita vertus, profesionalų rinkėjo požiūrį kaip tik ir rodo nevensgimas „gaišti“ su eiliniu pašnekovu, o vėliau rengiant rinkinį tai tiesiai pripažįstant:

*dainininkas ir pasakorius.
buvau užėjęs tik vieną kartą
LTR 3643.*

Pranas Vilius tik vidutiniškas

Pas jį

O gabesnių pateikėjų repertuarą jis kartais išklausia per kokius tris „prisėdimus“, o jau užėjus išskirtinius tautosakos žinovus lanko vos ne kiekvieną ekspedicijos darbo dieną ar net praėjus geram pusmečiui. Kantriai perkratinėdamas jų atsimenamą repertuarą, ypač atidžiai stebi ir vertina jo atlikimą. Neatsitiktinai pirmąjį vaikščiojimo per žmones dešimtmetį jį labiausiai domino tautosakos pateikėjo individualybė: apie talentingiausius pasakotojus ir dainininkus rašo straipsnius, skelbia jų repertuarą, net sudarinėja jų rinktines. O patį atlikimą tiesiog laiko labai reikšminga tautosakos gyvavimo, išlikimo ir perdavimo sąlyga. Antai, pasikliaudamas vis

didėjančia savo patirtimi, vienodai drąsiai imasi kaip mokėdamas vertinti dainavimo tiek muzikinius bruožus, tiek tekstinį aspektą:

*Dainuoja antru balsu, melodijų irgi tiksliai neprisimena.
Nori, kad išeity gražiai, ir taip kartais išraito, jog
klausantis visai nemalonu pasidaro
LTR 350.*

Dainuojančiuosius dažniau yra linkęs apibūdinti kaip turinčius balsą bei klausą arba jų neturinčius ir jau beveik visada būtinai pasidomi, kaip kiekvienas geresnis dainininkas pats žiūri į savo dainas ir dainavimą, kodėl jam norisi ar nesinori dainuoti. Kartu, tarsi būgštaudamas primesti vien savo matymą, jis pasitelkia dažnai lengvai prieinamą „viešąją nuomonę“, pristatydamas, kaip vieną ar kitą pateikėją vertina vietiniai, artimiausi kaimynai, geriau tą žmogų pažįstantys. Nereti atvejai, kai tam užtenka trumpučių, informatyvių pastabos – *plačiai ar visoje apylinkėje žinoma kaip*

*gera
dainininkė*

. Kur kas išraiškingiau, lyg būtų pagautas nepakartojamo įspūdžio, taip vaizdingai ir ekspresyviai aprašo kuo nors išsiskiriantį individualų pasakojimo būdą, kad skaitydamas aprašą tariasi irgi sėdintis šalia

jo autoriaus ir kartu stebintis prieš akis atsivėrusį nepaprastą reginį. Tokios taktikos laikėsi ne šiaip sau, o puikiai žinodamas, kad be vaizdo užrašymo dingsta pusė (jei ne daugiau) pasakojimo žavesio ir vidinės ekspresijos, tad stengėsi bent kuo smulkiau, su įtaigiomis detalėmis atkurti ne tik girdėtą, bet ir regėtą vaizdą:

Adolfas Kanevičius – nedidukas, išsikėlusia krūtine, kuprotas, gudraus, šiek tiek ironiško veido.

Viską pasakoja nepaprastai išraiškingai. Tiesiog nenustygsta vietoje, pašoka nuo krėslo, vėl atsisėda, plačiai mosuoja rankomis, o veidas čia linksmas, išvogotas šviečiančiom juoko raukšlėm, čia rūstus, čia sustingęs baimėje iki paskutinio raumenėlio. Akys tik žiba, tik blyksi. Atrodo, kad jam pasakojant net plaukai piestu pasistoja. Apie ką A. Kanevičius bepasakotų, visada giliai pergyvena, iš to susijaudinimo jam net kalba užpuola, kol įsivažiuoja, kelis kartus kartoja tą patį žodį. Kaip automatas užspringsta, tačiau vėliau išsilygina ir ima kalenti vienodu ritmu LTR 4302.

Norbertas Vėlius, Leonardas Sauka ir dainininkė Ona Ivanauskienė. Ginučių k., Ignalinos r. 1964.

[Liudvikas Dubaka] pasakojo labai išraiškingai, žodžius palydėdamas gestais ir be galo ryškia mimika. Jo ūsai kaip gyvi šokinėjo čia aukštyn, čia žemyn, o Onutė [anūkė – B. S.], sėdėdama ant jo kelių, vis stengėsi juos nutverti, o nutvėrusi juokėsi net užspringdama LTR 3864.

Piešti tokį ar panašų atlikimo scenos paveikslą iš tikrųjų teko nelabai dažnai. Kaip nedažnai rinkėjo kelyje pasitaikydavo iš prigimties talentingų, šiuo atveju, kaip sakė Vėlius, tautosakos sekėjų. Patyrusi užrašinėtojo akis ir ausis, atrodo, be vargo skyrė pelus nuo grūdų.

Folkloro tyrėjams vis dažniau gręžiantis nuo tautosakos kūrinio į jo atlikėją, klausantis jo pasakojamo ne tik gyvenimo, bet daug platesnio – gyvento laiko naratyvo, ieškant objektyvių jo vertinimo kriterijų, Vėliaus rankraščių palikimas dažnai galėtų praversti kaip didelę patirtį ir šioje

sirtyje turėjusio rinkėjo paliktas pradžiamokslis ir vadovas.

Keli štrichai metraštininko portretui

Jau mokslinio kelio pradžioje tyrėjas buvo linkęs matyti ne pavienius folkloro reiškinius, o veikiau procesą, sisteminį jo vaizdą. Galima net sakyti, kad jau pirmieji Vėliaus tautosakos rinkiniai ir dabar atrodo lyg magistralinės prieigos kaip tik tokiam – ne atskiro kūrinio, o visos jų gyvavimo tradicijos – matymui.

Savaiminį tradicijos atsinaujinimą (ypač abejotinos kokybės) vertindamas pirmiausia kaip pačių žmonių sąmoningą ar nesąmoningą reikšmingiausios folkloro dalies sužlugdymą ir didelį praradimą, o kartu ir siekdamas šią akivaizdžią kultūrai daromą žalą parodyti ar net ją sumažinti, jaunas rankraščių autorius apie šią situaciją kalba su pačios prigimties duotu oratoriaus įkarščiu, neretai pasitelkdamas dar kiek jaunatviškai skambančią įtikinėjimo retoriką: V

ieną kitą pavyzdėlį tyčia įdėjau į rinkinį, kad matytųsi, kaip palaipsniui daina miršta, iš lėto trumpėdama, paprastėdama.

*Ir visai subyrės kaip didinga granito uola, veikiama nepastovių gamtos sąlygų
LTR 3171.*

[Vienai dainininkei paatviravus, kad ji mėgusi skaityti ikikarinėje spaudoje skelbtus visokius flirtus, rankų paspaudimų, gėlių spalvų reikšmes ir iš ten išmokusi dar niekad jos negirdėtų „gražių“ dainų, Vėlius nuoširdžiai piktinasi tokiu senąjį folklorinės kultūros pamatą griaunančiu domėjimusi, pareikšdamas]: *Štai kirminas, kuris graužė mūsų liaudies senąjį lobyną ir sėjo savo perus: įvairiausius sentimentalius meilės romansus* LTR 3226.

Vis dėlto, būdamas labai sąžiningas tradicinės kultūros tyrėjas, nuosekliai besilaikantis pagrindinio rinkėjo principo – jokiais būdais nepažeisti autentiško tautosakos vaizdo, Vėlius kruopščiai fiksuoja užčiuoptas prielaidas ir priežastis vykstančių naujų tautosakos proveržių, žyminčių ne kokį jos sąstingį ar vien ypatingą pastovumą, o nuolatinę raidą ir kaitą, kurias kaip natūralų procesą patys pateikėjai jam labai paprastai paaiškino: *Ruoduos, ka ta daina gražė, katra nanudievieta, – sako Konstancija Dargienė, – jė ér gražiausė daina – nusėdiev.*

Vėskam yr mada.

Užejė nauja daina – ana yr gražiausė.

Kāp ér drabožė

LTR 4056.

Iš anuomet privalomo metodinių nuostatų lauko išsprūsta rinkiniuose vieną kitą pėdsaką palikęs individualus ir, atrodo, labai šiltas Vėliaus bendravimas su pašnekovais. Iš rankraščių matyti,

kad daugkartiniai susitikimai su žmonėmis jam nebuvo nei rutiniški, nei kitaip jį varginę, o užmegzti darbiniai kontaktai su pateikėju dažnai dabar primena gražią ir nuoširdžią bičiulystę. Paliudyta susirašinėjimo laiškais su vienu ar kitu tautosakos žinovu jau po tautosakos įrašymo, šiaip bičiuliškų apsilankymų, dovanų

(aščinčiaus)

nešimų ir nuotraukų perdavimo akimirkos.

Bendraujančio

jo

būta iš prigimties ir atvira širdimi eita per žmones – tokią nuoširdžią ir draugišką laikyseną žmonės mielai ir priėmė. Tik vieną vienintelį kartą (1965 m.) jam nepavyko prakalbinti galimos pateikėjos, kaip atrodo,

ne

juokais užgavusios patyrusio tautosakos rinkėjo ambicijas. Tą susitikimą jis detaliai aprašė:

Prie nedidelės, gerokai apleistos pirkios sutikome seną, mažą moterėlę.

Jos rankytės išdžiūvusios, kaulėtos, veidelis suvytęs kaip pernykštė bulvė.

Akys įkritisios, užgesusios. Aš norėjau kaip nors pažvelgti pro

tas

akis į tos moterėlės širdį ir sužinoti, ką ji pergyveno per tiek daugelį metų. Bet moteris nė karto nepažiūrėjo tiesiai į mus, o visą laiką žvelgė kažkur į šalį, lyg

ko

bijodama ir nenorėdama turėti su mumis jokių reikalų. „Aš nieko nežinau, nieko nemoku

“

Visą laiką ji tarnavusi, nemokanti nei skaityti, nei rašyti.

O kai mes prisispyrę kalbinome ir

vis

dar nenorėjome išsinešdinti, ji pasiėmė šluotą ir, išbėgusi į priemenę, ėmė vaikyti vištas, kurių visai ten nebuvo. Gal ir ta vargšė moterėlė bijojo, kad

jos

kur nors neišvežtų.

[Vėliau paaiškėjo, jog žmonės pamanė, kad juos surašinėja vežti į Rusiją –

B. S.

]

Kaip ten bebūtų,

tai

buvo pirmas žmogus, į kurio širdį aš niekaip negalėjau prasibrauti

LTR 3795.

Ši ištrauka kalba apie rinkėjo darbui Vėliaus turėtą dar vieną labai palankų bruožą – gebėjimą ne valdiškai, ne formaliai ar iš reikalo klausytis pašnekovo. Jis norėjo ir mokėjo jį suprasti, užjausti bei paguosti.

Dėl to jis iš

sutiktų pateikėjų visada sulaukdavo jam reikalingo atsako, jie pasakojo ir dainavo viską, ką gerai ir nelabai gerai mokėjo, dėl to, nesunku atspėti, žmonės jį turėjo mylėti. Galima vien apgailestauti, kad rinkiniuose pašykštėta net užuominų, kokį pats pateikėjas matė netikėtai jį užklupusį nei prašytą, nei lauktą, bet

vis
tiek ilgai užsibūnantį svečią ir kaip jį vertino. Užtat iš raštų iki šiol tebesklinda rinkėjo atjautos šiluma sutiktam gyvenimo negandų išvargintam „tautosakiniam“ pašnekovui:
O akys buvo tokios geros, tokios šviesios, aš net pagalvojau, kad tai mano mamos, o ne visai svetimos moters akys; čia surašiau tik mažą dalelę to, ką ji
[A. Čepukienė –
B. S.
]
man vaizdžiai ir su jausmu papasakojo. Visas jos pasakojimas nuskambėjo kaip graudi našlaičio daina, kurią visiškai supras tik tas, kuris klausėsi jos žodžių, matė krintančias ašaras ir pats verkė
LTR 3258.

Visa išbalusi, kojų ir rankų sąnariai patinę, išsukinėti, sėdi lovelėje susidėjusi rankas ant skreito, išdžiūvusi, nosis nusmailėjusi. Akys liūdnos, bet geros, malonios, tartum ji mano babūnėlė būtų
LTR 3433.

Neišeitų iš akių išleisti dar vieno originalaus ir reikšmingo Vėliaus rankraščių bruožo. Skaitantįjį ypač patraukia įtaigus jo kalbėjimo stilius ir vaizdingas rašymo būdas. Ryškias literatūrines aspiracijas pastebėjo dar ekspedicijų laikų bendražygis Vacys Milius, jis teigė, kad Vėliaus rašyti ekspedicijų dienoraščiai yra ne tiek kronikos, kiek literatūriniai vaizdeliai. Iš tikrųjų ne tik jie, bet kartais net pateikėjų aprašai ar trumpučiai rinkinio įvada pateikti su poetine išmone, nė kiek nevengiant jam apskritai būdingo emociingo kalbėjimo, gerokai svetimo mokslinei stilistikai. Tačiau kaip tik toks folkloro rankraščių diskursas atveria galimybę perskaityti juose ne kaip kokias sausais duomenimis grindžiamas ataskaitas iš susitikimų su pateikėjais, bet kaip talentinga filologo ranka, kaip pats Vėlius pasakytų, „su jausmu“ ir meile rašytą tautos kultūros istoriją, kurioje labai ryški paties autoriaus figūra.

Užsisėdėjom iki pusiaunakčio. O kai išėjome kieman, mus apstulbino nepaprastai graži naktis. P avargę, prisiglaudę prie žemės dunkso Skraičionių kluonai, toliau lyg milžiniški laivai miega kalvos.
O virš galvų – „aukštas dangus, šviesios žvaigždės, didelės ir mažos“.
Eitum tokią naktį nors į pasaulio pabaigą.
Eitum ir eitum

LTR 3795.

Mūsų žmogus kaip paukštelis: ar turi savo lizdelį, ar neturi, ar šilta, ar šalta – o čirškia ant šakelės, linksmina visą gamtą, ir tiek. Tik ta giesmelė ne visuomet vienodai skamba: kartais ji linksmia kaip devynbalsės čiulbėjimas, o kartais liūdna kaip gegutės kukavimas LTR 3258.

Toliau skaitykite [Šiaurės Atėnuose](#).